

существующий мировой опыт и избежать ошибок, уже проработанных нашими предшественниками. В планах работы мемориала также разработка учебных программ, помогающих современным украинцам найти место трагедии Бабьего Яра и послевоенной коммеморации трагедии в собственной идентичности. Мы очень надеемся, что наш проект станет местом общего поиска проработки тяжелого прошлого – проект нацелен не на трансляцию некоей истины, а на общий разговор, общее освоение исторических проблем, усилия по примирению конфликтующих памятей в нашей стране.

Я намеренно предпослала описанию работы Фонда «Мемориальный центр жертв Холокоста «Бабий Яр»» очерк мемориальной политики европейских стран. Дело вовсе не в том, что Украина собирается заимствовать готовые штампы, чтобы быть похожей на Европу. Дело в том, что понимание того гигантского пути, который прошли страны Европы для осмысления трагедии Холокоста, основывается на глубокой перестройке общества в послевоенные годы. Сначала была перестройка общества – и потом, следок, как закрепление усвоенного (а послевоенное развитие стран Европы действительно может быть оценено как постепенное усвоение урока) – фиксация в городском пространстве символов преодоленной травмы. При всем понимании нынешних проблем Евросоюза, знания о правом повороте в разных странах, мы можем констатировать – признание прав человека основополагающей ценностью государств Европы – ныне никем не оспариваемая реальность. В этом отношении деятельность нашего Центра призвана актуализировать именно этот посыл – высшую ценность прав человека. Для Украины это сложная задача, ибо конкуренция жертв и долгая история замалчивания сущности трагедии сделали своё дело – любая новая инициатива мемориализации вызывает настороженность и даже подозрительность. Тем более серьёзной и открытой должна быть работа Центра.

Литература

1. Агамбен Дж. Номос Сасер. Что остается после Освенцима. – М.: Европа, 1912.
2. Ассман, А. Новое недовольство мемориальной культурой / Алейда Ассман; пер. с нем. Б. Хлебникова. – М.: Новое литературное обозрение, 2016.
3. Бабин Яр: Історія і пам'ять / За ред. Владислава Гриневича, Павла-Роберта Марочія. – К.: Дух і Літера, 2016.
4. Интервью Александра Эткінда: как память о репрессиях влияет на нас сегодня // <http://www.the-village.ru/village/city/city-interview/231735-repressii>
5. Рождественская Е. К истории мемориала Синти и Рома в Берлине http://smxxi.ru/wp-content/uploads/Rozhdestvenskaya_Tartakovskaya.pdf
6. Эткінд А. Время сравнивать камни. Постреволюционная культура политической скорби в современной России// *Ab Imperio*. – 2004. – № 2. – с. 33-76.

ТЕРИТОРІЯ НАШОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: БАБИН ЯР ТА СУЧАСНА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ В УКРАЇНІ

В 1941 році почалася трирічна трагедія, що зробила назву нікому не відомого урочища біля Києва символом Голокосту в Україні, а пізніше – символом громадянського протистояння в Радянському Союзі. У вересні 1941 року в Бабиному Яру було знищено за два дні більш ніж тридцять трьох тисяч київських євреїв, за кілька днів до цього 752 пацієнта психіатричної лікарні ім. Івана Павлова. В Бабиному Яру знайшли свою смерть самі ті, чиє життя нацистська держава вважала несумісним з реалізацією власних цілей: людей з «неправильною природою» з расових (євреї, роми) чи фізіологічних міркувань (душевнохворі, гомосексуалісти). Тут вбивали й ворогів нацистської держави (від членів комуністичної партії та військовополонених до членів організації українських націоналістів). Розстріли тривали тут до 1942 року, зараз неможливо встановити загальну кількість вбитих тут людей, за найбільш вірогідними підрахунками це біля ста тисяч осіб. Це загальновідома інформація, яку кожен може знайти в Вікіпедії.

Мені в цьому тексті йдеться не про описання того, що відбулося в Бабиному Яру під час Другої світової війни. Мені йдеться про відповідь на питання – навіщо сьогодні пам'ятати Бабин Яр? На перший погляд, питання шокує – як навіщо? Ми маємо пам'ятати зв'язки злочини, здійснені тут, щоб таке більше не ніколи не повторилося. Справді? Якщо ми будемо просто пам'ятати, воно не повториться? Але ж воно відбувається знов та знов. Тільки за останню чверть століття жакливі масові вбивства відбулися на просторі від Руанди до Кавказу. Я не перелічуватиму злочини проти людства, що відбулися не просто після Нюрнбергу, а просто на наших очах – мені йдеться саме про те, чи є пам'ять достатньою протиотрутою для нових жахів. Очевидно, що ні.

Це відразу після Другої світової здавалося, що людству достатньо просто нагадувати про те, що відбулося, щоб воно не повторилося. Просто показати, як це було. Ткнути пикою в те, про що «ми ніхто не знали». За десятиліття після Другої світової європейські країни напружували дієві інструменти меморіальної політики. Вивчення Голокосту є невід'ємною частиною шкільної освіти, меморіали Голокосту є в кожному місті. Можна просто відіслати читача до публікацій Алейди Ассман, де дослідниця ретельно аналізує розвиток меморіальних

практик в Німеччині. В 90-ті роки розуміння Голокосту як поворотного пункту європейської історії затвердилося в меморіальній політиці. Це стало нормою, яка не потребує обговорення. Ще з 80-х затвердилася неможливість оспорювати унікальність події Голокосту (відома «суперечка істориків», останню крапку в якій поставив філософ Юрген Габермас). Існують вражаючі меморіали. Існує міжнародний проект «каменів спотикання», що надає можливість в повсякденному житті бачити імена людей, що загинули в Голокості (пластинка з ім'ям та інформацією про місце загибелі вмонтовується в брущатку біля дома, з якого людина пішла назавжди). Пам'ятання Голокосту є постійним тлом повсякденного життя сучасного європейця. Як все повсякденне, воно не стає об'єктом *постійної* рефлексії. Ми знаємо, що це так, пам'ятання є елементом повсякденності.

Відразу перепрошую за те, що змушена буду проговорювати деякі азбучні істини. Це не з неповаги до читача, а для того, щоб зробити свою позицію гранично прозорою.

Що створює ядро європейської політики розуміння Голокосту? Ми маємо пам'ятати Голокост, бо це є безпрецедентний злочин, де знищувалися люди не за їхні дії, а за те, що вони є тими, ким народилися. Це є загальноєвропейська трагедія, бо від Голокосту постраждала кожна країна Європи, а величезна кількість приречених зустріли свою смерть далеко від кордонів власних держав. Це загальноєвропейська трагедія також тому, що саме усвідомлення недопустимості злочинів проти людства змусило зробити права людини наріжним каменем політичних систем післявоєнних держав. Ще одним невід'ємним елементом комеморації Голокосту є визнання власної провини в тому, що він став можливим. Через байдужість, впевненість в неможливості приходу біди саме в наші оселі, через бажання зберегти власний комфорт замість почути благання про допомогу. Післявоєнні європейські держави пройшли величезний шлях, щоб відбудувати свої політичні системи таким чином, щоб мінімізувати можливість повторення. Загальна успішність цих проектів протягом десятиліть укріплювала впевненість європейців в незворотності змін – тому активна рефлексія змогла відійти на маргіналії.

Україна такого досвіду не має. Мабуть, тому комеморація Бабиного Яру нагадує скоріш трилер, ніж історію місця пам'яті. Бабин Яр – місце Голокосту. При цьому воно навантажено й іншими сенсами, похідними від ціннісних констеляцій того варіанту пам'ятання минулого, сфокусованого навкруг неможливості злочину проти людяності. Ці сенси створюють його унікальність саме для українського досвіду та для української політики пам'яті. Для автора цих рядків постає

очевидним, що саме тут може сформуватися таке місце пам'яті, яке б чітко прочертило можливість майбутнього української політичної нації. Історія комеморації Бабиного Яру є окремою історією, що має бути розглянута дуже ретельно, бо є лакмусовим папірцем самоідентифікації українського суспільства.

Що я маю на увазі? Чому ми не мали досвіду «опрацювання минулого» (поняття, сформульоване Т. Адорно), як європейські країни? Щоб почати опрацьовувати минуле, треба назвати речі своїми іменами. Пам'ять про Голокост в Радянському Союзі була закрита. На тлі поступового формування культу Великої Вітчизняної (повномасштабний процес було запущено в 1965) пам'ятання окремих жертв, виділення особливої трагедії саме єврейського народу (про ромів загалом не дуже приходило в голову говорити) кваліфікувалося як прояв реакційного націоналізму з релігійним нашаруванням. Навіть не згадуючи майже офіційної політики антисемітизму СРСР, легко зрозуміти, що на тлі активної підтримки нової соціальної спільноти «радянський народ» виділення євреїв як жертв «особливого ґатунку» не могло бути дозволене.

Жахливі сторінки комеморації трагедії Бабиного Яру пов'язані з арештами людей, що приходили сюди читати кадиш на роковини вбивств. Заклики увічнити пам'ять вбитих тут людей наштовхувалися глуху стіну. Письменник та дисидент Віктор Некрасов згадував багато років потому: «Когда я, почти двадцать лет спустя, пытался заикнуться о памятнике на месте расстрела <...>, на меня смотрели, как на полоумного: „Какой памятник? Кому? Памятник ставят героям. А здесь – люди добровольно пошли, как кролики в пасть удава...« И тут же был отдан приказ – Бабин Яр замыть»¹. Спроби запобігти самій можливості будь-яких актів пам'ятання призвело до реалізації інколи просто абсурдних по рівню нелюдяності проектів на кшталт перетворення Бабиного Яру на звалище відходів будівництва. Це мало просто такі містичні наслідки: в 1961 році сталася Куренівська трагедія, коли дощі прорвали греблю, та в селевому потоку з Бабиного Яру загинуло більше тисячі осіб. В суспільстві це було сприйняте як помста мертвих за відмову у оплакуванні. Затяті атеїсти не готові були побачити тут випадковість. Над Бабиным Яром висів жах, але до встановлення довгоочікуваного монументу залишалося ще декілька років. Тут спробували зробити спортмайданчик, частини Бабиного Яру забудовувались житловими будинками, на місці старого єврейського

¹ Віктор Некрасов. Оборона Бабьего Яра. In: <http://argumentua.com/stati/viktor-nekrasov-oborona-babego-yara>.

цвинтаря споруджували телевежу. Радянській Союз був послідовним у своїх заборонах – не давши оплакати жертв Бабиного Яру, він знищував і рештки їхніх предків.

В цій нелюдській ситуації зав'язується той вузол, що є принципово важливим для історичної пам'яті України в цілому. Комеморація Бабиного Яру об'єднала навкруг себе людей, чий ціннісний каркас вибудовувався навкруг поняття гідності. Пам'ятання не залишається справою єврейської громади, хоча й формується на тлі поминального кадишу. Ще 10 жовтня 1959 році Віктор Некрасов, письменник та дисидент, опублікував в «Літературній газеті» пристрасний заклик до увічнення пам'яті десятків тисяч радянських громадян (в газеті він не міг говорити про євреїв чи інших жертв – тільки радянськи громадяни), розстріляних в Бабиному Яру. Письменника жахала перспектива створення на цьому місці стадіону чи чогось подібного. Як це можливо? Саме Некрасов надихнув поета Євгенія Євтушенка на поему «Бабий Яр» (1961), де жертви були названі не просто «радянськими громадянами». Фінал поеми (де Євтушенко називав себе руським тому, що перед обличчям всіх антисемітів він – єврей) викликав дуже неоднозначну реакцію радянського суспільства.

Двадцятип'ятиріччя трагедії відзначалося надзвичайною за масштабом комеморативною подією, коли вперше вголос було проговорено, що в Бабиному Яру вбивали різних людей, але тільки євреїв вбивали тому, що вони євреї. Це проголосив Віктор Некрасов у відповідь на виклик, що тут поховані не лише євреї. Для української історичної пам'яті двадцятип'ятирічні роковини Бабиного Яру надзвичайно важливі, бо саме тут було проголошено промову Івана Дзюби, в якій відобразилася оптика бачення українського дисидента, що приймає на себе відповідальність за пам'ятання тих, хто сам про себе сповістити вже не може.

Іван Дзюба багато років потому згадував, що день 29 вересня 1966 став свосередню межею пам'ятання. Коли Дзюба та Віктор Некрасов прийшли до Бабиного Яру, вони були вражені побаченням – всі пагорби обліпили розрізнені групи людей, їх було тисячі. Вся ця мовчазна маса людей здавалася єдиною істотою, що бачила перед собою минуле, яке відмовляється уходити, та чекала слова жалю та пам'ятання. Автор цих рядків вважає за необхідне концентрувати увагу не тільки на самому факті, але на змісті промови Івана Дзюби, бо тут було проговорено декілька принципово важливих саме для сучасної України моментів. Відповідальність за збереження пам'яті окреслюється тут в оптиці поваги до людської гідності.

Трагедія Бабиного Яру настільки страшна, завважає І. Дзюба, що здається, тільки мовчання та спільна думка може стати гідним способом вшанування жертв. «Однак мовчання багато говорить лише там, де все, що можна сказати, вже сказано. Коли ж сказано ще далеко не все, коли ще нічого не сказано – тоді мовчання стає спільником неправди й несвободи»¹. Український дисидент звертається до людей, що тут зібралися: «Я хочу звернутися до вас як до людей – як до своїх братів по людству. Я хочу звернутися до вас, євреїв, як українець – як член української нації, до якої я з гордістю належу»². Саме ці два вектори є абсолютно необхідними елементами комеморації Бабиного Яру – це трагедія людства, бо тут тисячам людей було відмовлено в найважливішому праві – праві на життя. Але комеморація Бабиного Яру не може обмежитись посиланням на загальнолюдську трагедію. Тут відмовили в житті людям не за якісь їхні дії, а внаслідок того, що вони мають саме таку, а не інакшу природу. Більшість жертв Бабиного Яру були знищені саме за ознакою або їхньої расової (за визначенням нацистської теорії) приналежності, або тому, що вони просто обтяжують державу (як пацієнти психіатричних лікарень). Згадуючи трагедію Бабиного Яру, ми маємо назвати всіх жертв, а не ховатись за узагальненнями. Узагальнення в такому випадку надто близько до зради саме людської гідності. Їх вбивали не як радянських громадян, їх вбивали як євреїв, ромів. І військовополонені, і інші жертви мають бути названі на ім'я. Дві фрази з промови Івана Дзюби фіксують таку оптику бачення події, де жертва не є чимось абстрактним, її вшановують саме як конкретну людину, що має національність, стать, вік. Я інший, але я приймаю цю трагедію як власну.

Промова Івана Дзюби вказує на обрій відповідальності пам'ятання. «Бабин Яр – це трагедія всього людства, але сталася вона на українській землі. І тому українець не має права забувати про неї так само, як і єврей. Бабин Яр – це наша спільна трагедія, трагедія перш за все єврейського і українського народів». На жаль, саме цей посил Івана Дзюби переважно пішов на маргіналії історичної пам'яті в Україні, коли пам'ять Бабиного Яру вийшла з простору репресії. У Дзюби проговорений головний принцип *відповідальності* історичного пам'ятання – нема кому подбати про оплакування лю-

¹ Текст виступу Івана Дзюби у 25-ті роковини розстрілів у Бабиному Яру. In: <http://ua.judaicacenter.kiev.ua/tekst-vistupu-ivana-dzyubi-u-25-ti-rokovini-rozstriliv-u-babinomu-yaru/>

² Текст виступу Івана Дзюби у 25-ті роковини розстрілів у Бабиному Яру. In: <http://ua.judaicacenter.kiev.ua/tekst-vistupu-ivana-dzyubi-u-25-ti-rokovini-rozstriliv-u-babinomu-yaru/>

дей, що тут загинули, ми маємо дбати як про їхню гідність, так і про підтримування пам'яті про те, що тут скоєне. Пам'ять про злочин, скоєний не нами, є нашим обов'язком. Забуття стає другим вбивством.

Івана Дзюби проговорює, в чому полягає природа того, що сталося тут. «Фашизм починається з неповаги до людини, а кінчається знищенням людини, знищенням народів – але не обов'язково тільки таким знищенням, як у Бабиному Яру». Дзюба малює уявну картину перемоги Гітлера, будування цивілізації, яка створила б якісь економічні прориви, засвоїла полети до космосу та робила б усе, щоб знищити правду про свої злочини, виправдати скоєне власними успіхами та перемогами. «Тому ми повинні судити про те чи інше суспільство не за його зовнішніми технічними досягненнями, а за тим, яке місце займає і що значить у ньому людина, як ціняться в ньому людська гідність і людська совість». Ось найважливіше, що ми маємо тримати за свій опрієнтир – людську гідність та людську совість.

Ті, хто прийшов сюди, каже Іван Дзюба, згадують зараз не тільки загиблих в Бабиному Яру, але й тих, хто переміг фашизм, хто віддав життя, долаючи це жакливе зло. З іншого боку, маємо пам'ятати й тих наших співвітчизників, що в той чи інший спосіб долучилися до нелюдської справи Гітлера. Антисемітизм серед українців маємо згадувати «не для того, щоб роз'ятрювати старі рани, а щоб до кінця вигоювати їх», бо соромно за злочини «своїх». Це той момент, який є дуже актуальним для українського сьогодення. Злочин не має бути прихований – подолання можливе тільки коли правда про нього є проговореною та винні названі. Інакше конфлікт триватиме вічно. «Ми повинні вижити всяке людиноненавистництво, пересилити всякі непорозуміння і всім своїм життям вибороти справжнє братерство».

Український дисидент пропонує пам'ятати про взаємні образи, але концентруватись на досвіді солідарності та співпраці. «В минулому у нас не тільки спільна ворожнеча і прикрі непорозуміння, хоч їх було багато. В минулому – і зразки мужньої солідарності та взаємодопомоги в боротьбі за спільні ідеали свободи, за кращу долю своїх націй». Та наголошує, що справжнє братерство – «не в самозабутті, а в самопізнанні».

Отже, відповідальне суспільство виникає в умовах поваги до людської гідності, відкритого проговорення сенсу важких питань минулого, визнання особливості кожної нації та надання кожному права на інакшість – таке бачення І. Дзюби. Граничною перешкодою в реалізації такого проекту є «відсутність справжньої публічності, гласності в національних справах, в результаті чого навколо болючих питань створюється своєрідна «змова мовчання»».

Для І. Дзюби очевидне, що марно чекати на виникнення ідеальної держави якимось чудесним чином. Не допустити повторення кошмару Бабиного Яру можливо тільки зусиллями кожної окремої людини, що взяла на себе відповідальність за заперечення нелюдяності: «А ми повинні всім своїм життям заперечити цивілізоване людиноненавистництво і суспільне хамство. Нічого важливішого за це тепер для нас немає, бо інакше всі суспільні ідеали втрачають свій сенс».

Власне, якщо спробувати підсумувати меседж промови І. Дзюби, ми можемо констатувати народження «ембріону» того феномену, що його зараз іменуємо *громадянським суспільством*. Наріжним каменем стає тут цінність людського життя та гідності; порушення гідності трактується як перший крок до вбивства людей на народів; неминучим наслідком визнання вищої цінності гідності постає необхідність поваги до людини, якою вона є; єдиним засобом досягнення миру в суспільстві визнається відкрите обговорення будь-яких складних питань та визнання власної відповідальності за помилки; декларується неможливість виправдовувати технічним та економічним розвитком зневагу до людського життя та гідності; декларується пріоритет політичної нації перед етнічною; при цьому шлях до скільки-небудь нормального суспільства пролягає виключно через життєвий жест кожного громадянина, що взяв на себе відповідальність за опір людиноненавистництву. Ціннісним каркасом людей, що відчайдушно боролися за вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, від початку була людська гідність. І саме в промові І. Дзюби пролунало, що у випадку, коли над цінністю людського життя та гідності ставиться щось ще (хай щось надзвичайно прекрасне) – це неминуче закінчиться саме Бабиным Яром. Це найважливіший меседж, що може бути сформульований взагалі в контексті пам'ятання Бабиного Яру. Аби цей меседж оцінити, важливо прослідкувати подальшу долю комеморації Бабиного Яру.

Те, що люди, які розділяли переконання І. Дзюби та В. Некрасова, не становили більшість тогочасного суспільства, видно навіть в гірко-іронічному спогаді І. Дзюби про те, чим взагалі був день 29 вересня для киян: «Адже 29 вересня було особливим днем у житті багатьох киян. Одні кияни йшли в цей день з букетами квітів і траурними стрічками на ту окраїну міста, назва якої стала печально відомою в усьому світі: Бабин Яр. Деякі інші кияни в той самий час сушили голови над тим, як не допустити великого згромадження перших у цьому місці. Треті кияни за наказом других ревню стежили за першими, а в разі потреби й «вживали заходів» щодо найнеспокійніших з-поміж них». Та оптика пам'ятання, що її пропонував І. Дзюба, була цілком неприйнятною

як для держави, так і для суспільства. Монумент в Бабиному Яру був поставлений тільки в 1967 році, виключивши будь-який натяк на те, що тут відбувся акт Голокосту. Це був пам'ятник «Радянським громадянам та військовополоненим, розстріляним в Бабиному Яру». Універсалізація та тінь мовчання. Саме те, що український дисидент бачив як перший крок до злочину.

Існує спокуса пояснювати негативні риси політики пам'яті щодо Бабиного Яру заборонами та позбавленням голосу, що їх впроваджувала радянська держава. Незалежна українська держава нарешті визнала трагедію Бабиного Яру актом Голокосту. Важливою символічною подією стало офіційне відвідання Бабиного Яру президентом (на той момент майбутнім) України Л. Кравчуком. Трагедія Голокосту була визнана власною українською трагедією, було створено центри Голокосту, заборону на комеморацію було знято. Але в якому напрямку зрушила пам'ять про Бабин Яр вже в незалежній Україні?

Відсутність осмисленої меморіальної політики в Україні зіграла з Бабиним Яром злий жарт. Проблема історичної пам'яті в центральній цінності, навкруг якої будується весь ціннісний каркас. Постколоніальні фантомні болі, бажання подолати замовчування української історії минулих десятиліть, загальна візія необхідності створення «нормального» історичного нарративу національної держави – для Бабиного Яру не знайшлося тут адекватного інтерпретаційного механізму.

Недивно, що в меморіальній політиці України Бабин Яр посів дивне місце нібито визнаного місця пам'яті, яке не отримало необхідного для місця пам'яті супроводу – церемоніального, освітнього, політичного. Пам'ять про Бабин Яр стала не елементом державної меморіальної політики, а клопотом окремих громад, що піклувалися про «своїх» загиблих, створивши, на жаль, класичну ситуацію «конкуренції жертв». Протягом років незалежності України тут з'явилося двадцять дев'ять пам'ятників, що увічнюють пам'ять окремо євреїв, окремо ромів, окремо вбитих тут дітей, окремо українських націоналістів, пацієнтів психіатричної клініки, православних тощо. Деякі з пам'ятників мають свою досить драматичну долю, як, наприклад, ромська кибитка, яку було наприкінці 90-х встановлено в Бабиному Яру, потім перевезено з інше місто, а в 2016 році повернуто на первісне місце. «Конкуренція жертв» знаходить своє відображення не стільки в бажанні увічнити саме «своїх», скільки в обвинуваченні інших в «монополізації» пам'ятання. Не важко знайти в публікаціях щодо Бабиного Яру незадоволення навіть визначенням трагедії як акту Голокосту, отже тут вбивали людей аж до 1943 і далеко не всі жертви вписуються саме в поняття Голокосту. Образа за відсутності згадок про «своїх» жертв

обертається, наприклад, відмовою євреям наголошувати на особливій значущості події саме для євреїв. Держава загалом чітко продемонструвала свою відповідальність за комеморацію Бабиного Яру тільки в 2016 р., коли було зроблено спробу створити загальну візію місця Бабиного Яру в історичній пам'яті України в цілому та намічено створення нового меморіального комплексу.

Чи буде створено новий меморіал, та яким він буде, наразі ніхто не відповість. Але саме зараз є той момент, коли історична політика України знаходиться в точці «зависання», як тенісний м'ячик, що на секунду затримався на сітці та готовий впасти або на цю, або на іншу сторону. Саме така ситуація змушує максимально чітко відповісти для себе – заради чого ми маємо пам'ятати ту чи іншу історичну подію. Бо історична пам'ять (як і будь-яка інша колективна пам'ять) створює ідентичність. Як історія має працювати на нашу ідентичність? Що ми в неї питаємо?

Саме в цій оптиці Бабин Яр створює унікальну для України констеляцію сенсів. Це місце пам'яті, що об'єднує декілька смислових та часових слоїв. Це одне з найбільш знакових місць Голокосту в Україні, що стало однією з точок реалізації нацистської політики в Східній Європі. Це місце розстрілу великої групи українських націоналістів, серед яких була відома поетеса Олега Теліга та її чоловік. Тут було знищено радянських військовополонених. Протягом років нацистської окупації тут знищували звичайних киян, що якимось чином завинили перед німецькою владою. Скорбота в Бабиному Яру не може бути розділеною по національних або ідеологічних квартирах. Це знущання над гідністю інших. Підраховувати, кого було вбито більше або менше – прояв нелюдяності. Водночас зрівняти всіх під одну гребінку – теж саме. Ромів тут було розстріляно значно менше, ніж євреїв, але чи надає це підстави вважати їх другорядним об'єктом Голокосту? Військовополонені не були жертвами саме Голокосту – але чи це має зменшити скорботу за ними? Або чи меншою скорботи варті звичайні київські дівчата, з яких познущалися окупанти, а потім позбулися саме тут?

Якщо ми ставимо будь-яку цінність (націю, церкву, клас, партію) вище за людську гідність, ми потрапляємо в ситуацію бажання пам'ятати тільки власних жертв. Я марно переказувала основні положення промови Івана Дзюби – єдино можливий шлях він бачить в повазі до індивідуальності кожного, відповідальності за збереження голосу тих, хто по себе вже свідчити не може, у відкритому проговоренні власної провини (навіть якщо ти просто спостерігач та насправді нічого зробити не можеш, не кожен може стати героєм),

у відмові від сором'язливого замовчування власної ідентичності у виконанні хибно понятих вимог толерантності. Отже, пам'ятання Бабиного Яру має ще один шар — це післявоєнна комеморація, що об'єднувала навкруг себе тих людей, на яких зараз може орієнтуватися громадянське суспільство.

Цей шар післявоєнного пам'ятання є невід'ємною частиною комеморації Бабиного Яру — саме тому, що він (шар) якнайкраще відкриває для нас ядро ціннісної системи, яка є життєво необхідною для стратегії майбутнього сучасної держави. Бабин Яр задає два вектори запитання минулого. Перший пов'язаний з самою трагедією та змушує проговорити для себе неможливість та злочинність будь-якого варіанту реалізації концепції колективної провини. Колективна провина, як би красиво вона не виглядала в теорії, реалізується виключно в злочинах, коли людей прирівнюють до паразитів та винищують, як підчас дезінфекції. Будь-яка колективна цінність, поставлена на чолі ціннісної ієрархії, створить підстави для сегрегації. При цьому страшним є не тільки сам злочин, страшним є позиція спостерігача, який не вбачає проблеми в винищенні інших, бо вони інші. Страшно не тільки те, що ти в такий позиції можеш стати наступною жертвою (коли прийшли за євреями, я мовчав, коли прийшли за комуністами, я мовчав, коли прийшли за мною — вже не було кому за мене заступитись), страшно й те, що згодом з жертви ти можеш перетворитися на ката. Запитуючи минуле, ми маємо розуміти, що воно розповідає і таку історію.

Чому сучасній Україні важливо зберігати пам'ять про післявоєнну комеморацію трагедії Бабиного Яру? Тому, що її здійснювали люди, що були впевнені в необхідності особистісною дією, збереження гідності людей, що загинули тут, власної відповідальності за збереження пам'яті про злочин, що став можливий через зневагу до цінності людського життя та гідності. Післявоєнна комеморація надає можливість продемонструвати реальні механізми соціальної солідарності, де інакшість є скоріш ресурсом, а не точкою розділення. В дисидентській традиції пам'ятання Бабиного Яру ми бачимо приклад протистояння політичному режимові, збудованому на колективній цінності конкретної політичної партії. Люди опираються саме можливості поставити на чолі якусь іншу цінність, крім цінності життя та гідності. Тут ми бачимо народження громадянського суспільства, політичної нації, практики відстоювання прав людини. Отже, спорідненість саме з цими людьми надає нам вектор розвитку України на майбутнє, який може виявитись вектором розвитку європейської держави, в якій права людини захищаються відповідним

чином, а суспільство не надає можливості собою маніпулювати та демонструє соціальну солідарність. Пам'ятання Бабиного Яру має три традиції — (1) замовчування через небажання акцентувати національну трагедію та відсутність видимих ознак героїзму в діях людей, що тут загинули; (2) готовність взяти на себе відповідальність за пам'ять трагедії Голокосту, базуючись ні необхідності зберегти особливий голос кожного; (3) конкуренція пам'ятей, де виборюється право на першість у пам'ятанні саме «своїх» жертв у змаганні з іншими, хто має можливість монополізувати трагедію.

В першому та третьому випадках на чолі ціннісної ієрархії є колективна цінність (нова соціальна спільнота «радянський народ», етнічна нація, релігія). Ставлячи наверх цінність спільноти, ми неминуче стаємо й перед питанням, як висвітлювати злочини та помилки представників власної спільноти. Виходячи з того, що спільнота — це найцінніше, ми неминуче відсунемо дражливі питання на маргіналії, обурюючись, коли нам про них нагадують, та приймаючи це образою для найціннішого, що є в житті. Автор цих рядків переконаний, що замовчування злочину є згода на співучасть. Замовчування — це виправдання.

Друга ж позиція будується саме на принциповій відмові ставити щось, окрім цінності життя та гідності, в центр нашої ціннісної системи. Тільки на такому підґрунті може розвиватися громадянське суспільство (зародок якого є зараз єдиним дієвим потенціалом української держави) та політична нація. На переконання автора цих рядків, тільки відповідальна побудова політичної нації здатна надати Україні шанс нарешті реалізувати справжню незалежність. Тут і відповідь на питання — навіщо пам'ятати Бабин Яр. В трьох традиціях пам'ятання віддзеркалюються можливі шляхи розвитку української держави. Зараз є той момент, коли реалізуватись може кожен з них. Мені найближча позиція І. Дзюби, що проговорив просту істину — наше переконання має бути викарбовано в тканині нашого життя, в який ми втілюємо власну відповідальність за сьогодні, завтра та вчора. Відкрити очі, не боятись дивитись на найстрашніше, не боятись підтримати гідність тих, хто про себе подбати не може. Бабин Яр — це територія нашої відповідальності. Спільної відповідальності за збереження гідності та за створення такої держави, де виправдання та повторення чогось подібного була б неможлива. Пам'ятати Бабин Яр необхідно, щоб чітко усвідомлювати, наскільки страшною може бути проста байдужість та бажання не виглядати зі свого безпечного світу назовні, де коїться злочин. Дозволю собі послатись тут на роздуми Патріка Дюбуа, католицького священнослужителя, що присвятив ба-

гато років збиранню свідчень про Голокост в Україні. «Неймовірний характер геноциду часто стає зброєю, використовуваною тими, хто заперечує будь-який геноцид, чи то геноцид євреїв, чи то геноцид вірменів, або геноцид народу тутсі в Руанді. Про спокусу не думати про геноцид добре знають ті, хто його вершить, а також їхні посіпаки. Ця спокуса інтегрується в плани вбивць. Можливо, саме тому будь-який геноцид вершиться у супроводі мовчання. Масові вбивці знають, що свідків будуть слухати, але найчастіше їм не ймуть віри»¹. Голокост надав людству урок, який багатьох лякає – якщо хтось говорить, що хоче тебе вбити – сприймай це всерйоз. Бабин Яр має надати українцям ще одну настанову – якщо волієш жити з гідністю, приймай відповідальність, довіряй солідарності, збудованої на повазі до прав людини, та захищай людське життя всіма можливими способами. В цьому буде майбутнє.

Література

1. Дюбуа П. Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту. – К.: Дух і Літера, 2011. – 336 с.
2. Текст виступу Івана Дзюби у 25-ті роковини розстрілів у Бабиному Яру. In: <http://ua.judaicacenter.kiev.ua/tekst-vistupu-ivana-dzyubi-u-25-ti-rokovini-rozstriliv-u-babinomu-yaru/>
3. Виктор Некрасов. Оборона Бабьего Яра. In: <http://argumentua.com/stati/viktor-nekrasov-oborona-babego-yara>.

¹ Дюбуа П. Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту. – К.: Дух і Літера, 2011. – С. 88-89.

ШОА В ПАМЯТИ ДИАСПОРЫ. ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ ХОЛОКОСТА СРЕДИ СТУДЕНТОВ ПРОГРАММЫ МАСА-АРИЭЛЬ¹

Память о Шоа (в пер. с ивр. תשואה – Катастрофа) занимает одну из четырех определяющих позиций в современной израильской самоидентичности²³, когда в основе национального нарратива остается актуальной память об уничтожении еврейского населения во время II мировой войны. Через целую сеть мемориальных практик, часть из которых закреплена на государственном уровне и носит статус обязательного соблюдения, память о тех трагических событиях остается непрерывно актуальной в общественном дискурсе. В первую очередь она зиждется на церемонии поминания погибших в специальный день – *Йом Ха Шоа* (ивр. – יום השואה), которая была закреплена Кнессетом в 1951 и 1958 гг.⁴. Ежегодная поминальная церемония начинается с заходом солнца 27 Нисана в одном из главных музеев Израиля – мемориальном комплексе Яд Вашем в Иерусалиме, где шесть выживших в Катастрофе евреев зажигают шесть свечей в память о шести миллионах погибших. В этот день в 10 утра одновременно по всей стране раздаются двухминутная сирена, под звуки израильтяне поминуют погибших.

Также немаловажную роль играют преподавание в школе, начиная с младших классов⁵, поездки в лагерь смерти в Польше выпуск-

¹ Исследование было проведено в рамках индивидуальной научно-исследовательской программы «Ariel University Center – ATZIL Research Program» при поддержке гранта, выданного еврейским агентством «Сохнут» (индивидуальный номер 1410399). Работа проводилась под руководством профессора Ницы Давидович (Faculty of Social Sciences and Humanities, Ariel University).

² Auran Y. The Role of the Holocaust in Jewish Identity and Memory / Yair Auran // The Holocaust Ethos in the 21st Century: Dilemmas and Challenges. – Krakow, Budapest: Austeria Publishing House, 2012. – P. 18-40.

³ Soen D., Davidovitch N. Israeli Youth Pilgrimages to Poland: Rationale and Polemics / Dan Soen, Nitza Davidovitch // The Holocaust Ethos in the 21st Century: Dilemmas and Challenges. – Krakow, Budapest: Austeria Publishing House, 2012. – P. 237-251.

⁴ Martyrs' and Heroes' Remembrance Day Law, 5719-1959 [Electronic resource]. – Access mode: http://www.knesset.gov.il/shoah/eng/shoah_memorialday_eng.pdf

⁵ Brutin B. Teaching the Holocaust in Elementary Schools in Israel: A Review / Barbara Brutin // The Holocaust Ethos in the 21st Century: Dilemmas and Challenges. – Krakow, Budapest: Austeria Publishing House, 2012. – P. 61-69.